

Wat als niemand je meer mág raken?

AUTEUR

Willem Marie
Speelman

Giorgio Agamben's kritiek op kerk en staat tijdens de pandemie

Carnaval is een staat van uitzonderlijkheid, waarin een prins de stad regeert met feestelijke abnormaliteiten. In 2020 bleek dit feest in Nederland een noodtoestand in te luiden. De eerste Nederlandse Covid-19-patiënt had overal gedanst en iedereen omhelsd. Een paar dagen later leek heel Brabant ziek te worden, en meer.

In een ogenblik kwam heel Nederland in de greep van de angst. De wereld was ziek geworden. En de openbare ruimte werd ingericht als ziekenhuis, waarin alles en iedereen als risico van besmetting werd aangemerkt. De ministers, omringd door deskundigen, toonden daadkracht: de nieuwe norm werd samengevat in 'houd afstand'. Alles ging dicht, iedereen bleef binnen en we moesten onze handen 'kapot wassen'. Ieder voorlopig besluit van de regering werd onmiddellijk tot wet, en die wet werd onmiddellijk gehandhaafd. *Lex dura, sed lex.*

...de wereld was ziek geworden...

...wat, als niemand je meer mag
raken?...

boze brieven

De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben schreef op Aswoensdag een artikel met als titel *L'invenzione di un' epidemia*, waarin hij de immense maatregelen bekritiseerde. De regering zou de ziekte gebruiken om angst in te boezemen en om haar controle op de burgers te verstevigen. Om te kunnen overleven werden de mensen be-

lemmerd in hun leven. In een volgend artikel, *Contagio* (11 maart) sprak hij van een degeneratie van de menselijke relaties, waarin onze naaste wordt gemeden als de pest. Zelfs onze doden zijn niets meer dan een risico geworden. In *Una Domanda* (13 april) bekritiseerde hij bovendien ‘de Kerk, onder een Paus die de naam Franciscus draagt, [maar] vergeten is dat Franciscus de melaatsen omhelsde.’ De Kerk vergeet dat het bezoeken van de zieken een van de werken van barmhartigheid is, ze vergeet dat martelaren liever hun leven opofferden dan hun geloof, en ze vergeet dat het afstand nemen tot je naaste de afwijzing van je geloof betekent. In plaats van het Goede Leven te verkondigen tegen elke prijs, bidt de Kerk in absolute gehoorzaamheid aan de machten die van de wereld een crisiscentrum hebben gemaakt, dat de crisis over mag gaan. We leven, aldus Agamben, in een permanente noodtoestand die ook na de crisis niet zal worden opgeheven. Ondertussen werden de mensen teruggevoerd op zichzelf en kwamen vragen op als: ‘Zullen wij dit overleven? Hebben wij een vitaal beroep? Kunnen wij dit onze oma, onze zoon wel aandoen? Wat is de waarde van ons leven als wij elkaar niet meer mogen aanraken?’

Natuurlijk kwamen er onmiddellijk boze reacties op Agambens ontkenning van de ernst van de situatie. Een Vlaamse student vraagt zich zelfs af of we niet zouden moeten worden beschermd tegen deze filosoof.¹ Het is zeker problematisch als filosofen hun denken baseren op het ontkennen van de feiten. En misschien waren de feiten nog niet geheel bekend op 26 februari, maar hij bleef zijn ongezuete mening ook nog verkondigen, toen al wel duidelijk was dat het om meer ging dan een eenvoudig griepje. Aan de andere kant kan niemand ontkennen dat er vragen gesteld moeten worden bij de ingrijpende maatregelen, en gelukkig zijn die vragen ook regelmatig in de publieke ruimte gesteld: Moet de hele samenleving geregeerd worden op basis van de capaciteit van onze intensive care units? Gezien de steun van KLM en Booking.com, zijn we hier de economie aan het redden of de samenleving aan het beschermen? Hoe diep gaat een samenleving als zij haar medemens op afstand houdt, haar stervenden alleen laat en haar doden geen eer meer bewijst? Hoeveel angst wordt er ingeboezemd om een ‘gevoel van urgentie’ te bewerkstelligen?

En ook de vraag naar het vervolg is niet onterecht: Zullen de maatregelen ooit teruggedraaid worden? De avond-

1. Tim Christaens, ‘*Must Society be Defended from Agamben?*’ <https://criticallegalthinking.com/2020/03/26/must-society-be-defended-from-agamben/> [9 juli 2021]

klok is inderdaad opgeheven, de scholen zijn weer open, en de mondkapjes zijn niet meer overal verplicht. Maar dat we elkaar als besmettingsgevaarlijk beschouwen en daarom afstand van elkaar houden, is dat voorlopig of is dat stiekem het nieuwe normaal geworden? De poortjes op de vliegvelden, geplaatst in reactie op het wereldwijde terrorisme, die staan er nog steeds. In wat voor Staat leven wij, als steeds strakker wordt geregeld dat wij, burgers, zo lang mogelijk *in leven* en vooral *gezond en productief* kunnen blijven? Agamben schrijft in zijn boek *The Use of Bodies* dat de mens in de moderne samenleving vooral een werkkraft is, iemand die ergens toe dient. Het is voor de Staat belangrijker dat wij productief zijn, dan dat wij genieten van het leven. En als er dan genoten wordt – bijvoorbeeld op vakantie in een ver en warm resort – is dat ook meteen weer een economische productiviteit.

Ten slotte is het voor de franciscaanse wereld van belang te weten in hoeverre zijn vragen aan de Kerk en zijn visie op Franciscus houtsnijden. Had Paus Franciscus alle coronapatiënten moeten kussen? En kuste Franciscus van Assisi alle melaatsen? Heeft de Kerk werkelijk afstand genomen van de naaste door ze middels de digitale media te benaderen? Of misschien beter geformuleerd: heeft de Kerk adequaat gereageerd op de pandemie en op de inderdaad draconische maatregelen waarmee de moderne Staat haar te lijf ging? Om de verontwaardiging van Giorgio Agamben te begrijpen en om de diepte van zijn vragen te kunnen peilen is het goed om iets van zijn werk en vooral van zijn hoofdvraag te begrijpen.

de vraag van Agamben

Om met dat laatste te beginnen, welke vraag speelt op de achtergrond van zijn boosheid? Agamben is een filosoof die ongelooflijk veel bronnen ongelooflijk precies bestudeerd heeft om te begrijpen hoe de moderne Staat het natuurlijke leven zelf in haar macht gekregen heeft. De moderne mens wordt de vraag gesteld wat de waarde van zijn leven is.² Zijn magnum opus heet *Homo Sacer*, wat de afgescheiden maar ook de heilige mens betekent. Agamben onderzoekt de mens die niet onderdeel van de Staat is of lijkt te zijn, de buitengeslotene (crimineel, melaatse, zonderling). Het is meteen duidelijk dat de *homo sacer* geen mens van betekenis is; hij of zij doet niet ter zake, telt niet mee. Maar in het werk van Agamben wordt

2. '... modern man is an animal whose politics calls his existence as a living being into question' (*Homo Sacer I: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford 2017, 7 citeert M. Foucault, *La volonté de savoir*, Gallimard 1976, 188).

ook de tweede betekenis van *sacer* – denk aan *sacrum*, heilig – gethematiseerd. Een van de boeken gaat over het sacrament van de taal, een ander over het goddelijk werk van de liturgie en het een na laatste boek gaat over de allerhoogste armoede (inderdaad, van Franciscus van Assisi).

De mens is waard wat hij of zij voor de Staat betekent, maar daarnaast is zijn of haar leven ook op zichzelf betekenisvol, zelfs als de mens in de ogen van de wereld *sacer* is – buitengeslotene of ‘pelgrim en vreemdeling’ (2RegMB 6,2). Agamben zoekt een uitweg in de franciscaanse levensvorm – *regula et vita* (2RegMB 1,1) – waarin het leven vanzelf haar vorm zoekt in het licht van de volmaaktheid.³ Aan het slot van boek *The Highest Poverty* schrijft hij: ‘Het specifieke eschatologische karakter van de franciscaanse boodschap vindt geen uitdrukking in een nieuwe doctrine, maar in een levensvorm waarin het leven zelf van Christus opnieuw present gesteld wordt in de wereld, niet zozeer om de historische betekenis van de ‘persoon’ [Christus] in de heilseconomie te vervullen, als wel Zijn leven als zodanig.’ Het boek, *The Omnibus Homo Sacer*, dat uit negen boeken bestaat, eindigt met het werk *The Use of Bodies*, dat de tot slaaf gemaakte mens bespreekt en als uitweg de liefde noemt die de wet buiten werking stelt (Rom 7,6, vgl. 1 Kor 15,24, geciteerd op pagina 1274). Dit is een heel korte bespreking, en ik heb nog niet alle negen boeken gelezen, maar ik wil al wel vermelden dat in de commentaren op het werk van Agamben de liturgische en franciscaanse uitweg nauwelijks ter sprake komt. En die is juist in het licht van zijn boosheid interessant. Want de Kerk heeft iets nagelaten dat zij vanuit haar roeping had moeten doen: het goede leven verkondigen, en zij moet dit goede op een ‘latende’ wijze – Agamben spreekt van *inoperatività* – laten zien in het leven dat zij leidt. Dat heeft de Kerk volgens de filosoof dus nagelaten.

wat had de Kerk moeten doen?

Agamben zal met zijn kritische woorden niet bedoeld hebben dat de Kerk zich tegen de Staat teweer had moeten stellen, met luide protesten – zoals onlangs tegen de voorgenomen antidiscriminatiewet – of anticorona-demonstraties. Dan zou de Kerk juist deelnemen aan de economie van de Staat, activistisch zijn en nieuwe, andere maatregelen eisen. En dit zou niet rijmen met de *inoperatività* waar de filosoof naar zoekt. Christus noch

3. ‘... a life and not a rule, a *forma vitae* ... as they did not want to read and interpret the Gospel, but only live it.’ (*Homo Sacer IV,1:The Highest Poverty*, 963). Agamben bespreekt de formule *regula et vita* vanaf pagina 965.

Franciscus zijn protestfiguren geweest, en hun regels zijn moeilijk als nieuwe normen te omschrijven. Wat voor norm is Jezus' gebod 'Heb lief' (Joh 13,34)? Wat voor bevel is Franciscus' 'Wees blij' (1RegMB 16,16)? Het zijn geen normen, maar gebaren. Het gebaar van de liefde zet het leven in een nieuw verband, het gebaar van de vreugde zet de realiteit in een nieuw licht. Ik denk dat Agambens verontwaardiging tegenover de Kerk een *cri du coeur* is geweest van een oude filosoof die hoopt dat de mensheid in een nieuwe super-gecontroleerde Staat het contact met het leven en met de ander niet verliest.

In een ander werk, *Karman* (geen onderdeel van de *Omnibus Homo Sacer*), beschrijft Agamben het gebaar. Naast het doen (Lat. *agere*, Gr. *praxis*) en het maken (Lat. *facere*, Gr. *poiesis*) is er nog een derde manier van handelen: dat is het gebaar (Lat. *gerere*, wat dragen betekent). Het gebaar is een handeling die niet zozeer doet, niet zozeer maakt, als wel de ruimte creëert waarin een nieuwe werkelijkheid kan ontstaan. Ik denk daarbij aan het Nederlandse woord 'baren,' waarbij de moeder het kind ontvangt, laat groeien en geboren laat worden. In het gebaar staat niet de acteur centraal als wel de geboorte van de nieuwe realiteit voor de ogen van de toeschouwers van dat gebaar. De acteur draagt de handeling en de omstanders worden erdoor bewogen, maar het werk lijkt gedaan te worden door de handeling zelf. Denk eens aan het gebaar van Franciscus toen hij de melaatse in zijn nabijheid liet komen. Heeft hij daarmee diens melaatsheid genezen, heeft hij überhaupt iets gedaan? Dat weet ik niet, maar ik weet wel dat het een gebaar van barmhartigheid was. Je zou met Agamben kunnen zeggen een 'inoperatieve' handeling die barmhartigheid aan het licht bracht.

Ik associeer het gebaar met de liturgie. Het verhaal van Franciscus' ontmoeting met de melaatse heeft liturgische elementen: het geldstuk en de vredeskus zijn gebaren in de Eucharistie, en de handkus is een gebaar waarmee de gelovige de *vicarius Christi* begroet. Franciscus heeft de melaatse niet genezen, maar is naar eigen zeggen zelf innerlijk bewogen geraakt door de ontmoeting. In zijn Testament zegt hij dat hij mét hen barmhartigheid bewezen heeft, *feci misericordiam cum illis*. De Nederlandse vertaling laat zien dat het *facere* niet moet worden verstaan als 'iets maken' of 'iets doen voor de melaatsen', maar meer als ergens op wijzen, iets tonen. In het gebaar van de ontmoeting werd iets van Gods barmhartigheid zicht-

baar. En dat heeft, althans volgens het verhaal, vooral Franciscus zelf geraakt.

Liturgie is een inoperatief handelen. Aan het eind van de liturgie is er niets gedaan en niets gemaakt. Dat maakt het ook zo lastig om in de liturgie te spreken van effectiviteit: heeft de viering je gelukkiger gemaakt, rustiger of vromer? In welke zin heeft de liturgische handeling je gered? Alle kerkelijk handelen vindt zijn bron in de liturgie, waarvan Christus de acteur is.⁴ En daarom mag je bij alle kerkelijk handelen de vraag stellen of het zijn betekenis vindt in het meetbare effect: Werkte de ziekenzalving ook? Heeft de pastoor je huwelijk gered? Kreeg je ook waarvoor je gebeden hebt? – het zijn vragen die niet passen bij de pastorale praktijk. Dit maakt al meteen duidelijk waarom het handelen van de Kerk en van iedere gelovige het karakter van het gebaar is: zij dragen het handelen (voor), maar zij zijn niet de eigenlijke acteur. In het gebaar is ook iemand anders of iets anders aan het werk. Bovendien maakt dit duidelijk dat het effect van dat handelen niet kan worden gemeten, zoals het product dat wordt gemaakt of het ding dat wordt gedaan. Het effect van het gebaar, en daarmee zijn effectiviteit, moet worden gezocht in de mate waarin het mensen – inclusief degene die het gebaar maakt – raakt en in beweging brengt. Het gebaar doet iets met mensen, doordat het iets zichtbaar maakt van een nieuwe en goede realiteit, wat hen raakt en beweegt.

De liturgie en het gebaar maken duidelijk dat de Kerk een eigen taak heeft. De Kerk is niet geroepen om de problemen van de Staat of van de individuele mens op te lossen. Zij moet ook niet bepalen hoe het in de samenleving geregeld moet worden – krijgt terecht negatieve reacties als zij dat wel probeert –, zij moet de kwesties die er spelen niet afhandelen – pas op, wanneer de Staat op de Kerk gaat rekenen (en bijvoorbeeld subsidie geeft) –, en zij moet al helemaal niet proberen het Koninkrijk van God te stichten – dat eindigt altijd in een dictatuur. De Kerk heeft een eigen en onvervreembare taak: zij is geroepen om de mens en de Staat te wijzen op het mysterie. Het mysterie is niet een probleem dat wil worden opgelost, maar roept als Onkenbare de mens in aanwezigheid en verandert daarmee zijn of haar leven. Denk aan het verhaal van de geestelijk verzorger in een vorig nummer van *Franciscaans Leven* die de mensen op gang brengt met hun eigen verhaal.⁵ Denk aan de kunstenaar die te midden

4. Algemene Inleiding Romeins Missaal I,16.

5. Willem Marie Speelman, 'Een Franciscaanse blik op het werk van een geestelijk verzorger,' in *Franciscaans Leven* 104-2 (2021) 69-77, 73.

van alle ellende een getuigenis van volmaakte schoonheid aflegt. Denk aan de priester die op zo'n manier bidt dat je wéét "Hij is hier bij ons aanwezig." De mens en de Staat wijzen op het mysterie, dát doet de liturgie, en dát doet het kerkelijk gebaar. Ik versta de kritiek van Giorgio Agamben zo dat de Kerk in deze crisis zichtbaarder moet worden om in haar gebaren het goede leven zichtbaar te maken, mensen te raken en in beweging te brengen.

besluit

Het is achteraf gezien opmerkelijk dat (althans bij ons) de crisis begon tijdens carnaval – de jaarlijkse uitzonderingstoestand waarin de normen liederlijk worden overschreden – en dat de boze brief van Agamben gepubliceerd werd op Aswoensdag – de dag waarop een tijd van bezinning begint. Het afgelopen jaar is die bezinning bekrachtigd door een ingrijpende en algehele retraite, waarin alle mensen op zichzelf teruggeworpen waren. Zelfs de liturgie mocht niet meer worden gevierd zoals wij dat gewoon zijn. De mensen in de samenleving riepen bij iedere maatregel 'geef ons tenminste een perspectief!' Ze bedoelden 'wanneer mogen wij weer leven zoals wij gewoon zijn?' Het zou de Kerk passen deze mensen een beter perspectief te bieden: dat van het leven volgens de volmaaktheid van het Evangelie. Als wij allemaal buiten-(of binnen-)gesloten worden, en door de noodmaatregelen tot *homines sacri et sacrae* gemaakt, dan wordt de uitweg geboden door die *homo sacer* die het Goede Leven gekozen heeft.

*PROF. DR. WILLEM MARIE SPEELMAN OFS,
Leenherenstraat 80, 5021 CK Tilburg, is hoogleraar franciscaanse spiritualiteit, theologie en geschiedenis aan de Tilburg University. Hij is musicoloog en theoloog. Als directeur is hij verbonden aan het Franciscaans Studiecentrum te Utrecht, behorend bij de Tilburg School of Catholic Theology van Tilburg University. Tevens is hij lid van de redactie van FL. E-mail: w.m.speelman@tilburg-university.edu.
www.franciscaans-studiecentrum.nl;
<https://forumfranciscanum.org>.*